

Конкурсна робота на тему:
ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД ПРОТИДІЇ ДИСКРИМІНАЦІЇ
ТРАНСГЕНДЕРІВ

«transgender»

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ПОНЯТТЯ ГЕНДЕРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ТА ТРАНССЕКСУАЛЬНОСТІ	5
РОЗДІЛ II. МІЖНАРОДНИЙ ТА РЕГІОНАЛЬНИЙ СТАНДАРТ ПРАВ ТРАНССЕКСУАЛЬНИХ ОСІБ.....	8
2.1. Міжнародний стандарт прав транссексуальних осіб.....	8
2.2. Регіональний стандарт прав транссексуальних осіб.....	10
2.2.1. Недискримінація транссексуалів	10
2.2.2. Право на правове визнання з боку держави	12
2.2.3. Право на створення сім'ї	14
РОЗДІЛ III. ПРАВОВИЙ СТАТУС ТРАНССЕКСУАЛЬНИХ ОСІБ В УКРАЇНІ.....	16
ВИСНОВКИ.....	23
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	26

ВСТУП

Постановка проблеми. Дослідження показують, що у сучасному світі кількість транссексуалів наближається до 0,3% дорослого населення[16]. В аналітичній записці Національного інституту стратегічних досліджень «Стан та проблеми ЛГБТ-руху в Україні» вказано, що за різними розрахунками, які проводяться в нашій державі з 2005 року, кількість представників ЛГБТ-спільноти оцінюється в діапазоні від 303 000 осіб до 225 000 осіб[1]. При цьому, переважна більшість цих осіб постійно стикається з дискримінацією на основі своєї сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності.

Актуальність теми. Європейський парламент в одній зі своїх резолюцій нагадує висновки опитування членів ЛГБТ-спільноти в ЄС, яке продемонструвало, що 26% респондентів зазнали нападу або погрози насильством у себе вдома або в іншому місці (серед цих осіб 35% становили транссексуальні особи), тоді як 19% респондентів зазнавали дискримінації на роботі або при пошуку роботи, незважаючи на правовий захист відповідно до законодавства ЄС [23]. В Україні подібні опитування не проводяться, але аналіз інформаційних джерел дає змогу говорити про доволі часті випадки дискримінації і навіть насильства щодо транссексуальних осіб. План заходів з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року передбачає вжиття низки заходів, спрямованих на недопущення дискримінації представників ЛГБТ-спільноти, у тому числі - транссексуальних осіб. Відтак, вбачається, що тема захисту прав осіб, гендерна ідентичність яких відрізняється від їх статі, є надзвичайно актуальною.

Ступінь розробленості теми. Окремі аспекти протидії дискримінації транссексуальних осіб були розроблені у працях О.В. Розгон, О.В. Покальчука, Н. В. Аніщук, М. Д. Ходаківського. Загальних питань протидії дискримінації торкалися у власних дослідженнях С. П. Погребняк, Г. Христова, З. П. Равлінко, Т. О. Марценюк, М. М. Товт та інші. На противагу цьому, у західній правовій науці дуже активно досліджуються питання протидії дискримінації за

ознакою гендерної ідентичності. Жодним чином не применшуючи вклад теоретиків і практиків, зазначимо, що питання захисту прав транссексуальних в Україні розроблено лише фрагментарно.

Відтак, **метою** дослідження є порівняння європейських стандартів недискримінації транссексуальних осіб та чинного законодавства України у цій сфері. Відповідно до мети дослідження визначені такі основні **завдання**: 1) з'ясувати сутність поняття «транссексуальна особа»; 2) визначити міжнародні стандарти захисту прав транссексуальних осіб; 3) проаналізувати законодавство Європейського Союзу у сфері протидії дискримінації транссексуальних осіб та практику Європейського Суду з прав людини у цій сфері; 4) порівняти чинне українське законодавство з європейськими стандартами протидії дискримінації транссексуальних осіб.

Об'єктом дослідження виступає правове становище транссексуальних осіб. **Предметом** дослідження варто назвати норми вітчизняного законодавства, які стосуються недискримінації, визнання та права на сім'ю транссексуальних осіб. Теоретичною і методологічною основою наукової роботи слугувала сучасна теорія прав людини, міжнародні акти, нормативні акти України та Європейського Союзу, практика вітчизняних судів та Європейського суду з прав людини. При написанні наукової роботи використовувались наступні **методи**: 1) аналітичний і логічний методи дозволили здійснити відбір та аналіз інформації за темою дослідження; 2) формально-юридичний метод дав змогу визначити правовий статус транссексуальних осіб в Україні та в Європейському Союзі, інших державах-членах Ради Європи; 3) використання історично-правового методу сприяло визначенню хронологічних рамок і етапів розвитку досліджуваних відносин; 4) порівняльно-правовий метод дав можливість провести порівняння законодавства України та інших держав, а також міжнародно-правових актів та права ЄС щодо боротьби дискримінацією транссексуальних осіб.

РОЗДІЛ 1. ПОНЯТТЯ ГЕНДЕРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ТА ТРАНССЕКСУАЛЬНОСТІ

Останні кілька десятиліть біологи, антропологи, психологи та соціологи почали інтенсивно вивчати як питання сексуальної орієнтації, так і питання гендерної ідентичності. Особи, які мають так звану «нетрадиційну» сексуальну орієнтацію, та ті, хто ідентифікує себе зі статтю іншою, ніж отримана при народженні, вимагають захисту своїх прав. Якщо для перших ця правозахисна проблематика переважно лежить в площині недискримінації і створення конструкцій одностатевого партнерства, то перед другими стоїть ціла низка перешкод, які пов'язані з фізичним існуванням особи і її фундаментальними правами і свободами.

Тим не менш, перш ніж переходити до аналізу окремих проблем правового статусу транссексуальних осіб, варто вказати на низку дефініцій. Під статтю варто розуміти біологічну різницю між жінками та чоловіками, тоді як гендер включає в себе також соціальний аспект відмінності між статтю на додаток до біологічного елементу.

Гендерна ідентичність – це внутрішнє та індивідуальне відчуття особи щодо власного гендеру, яке може не відповідати статі, отриманій при народженні. Остання включає, у тому числі, можливість вільно обирати приналежність до певного гендеру, модифікувати власне тіло так, щоб воно відповідало обраному гендеру за допомогою медичних, хірургічних чи інших засобів, використовувати інші засоби вияву гендеру, у тому числі – одяг, мову, манери тощо [21].

Необхідно підкреслити, що термін «транс» включає тих людей, які мають гендерну ідентичність та / або вираз гендеру, що відрізняються від статі, отриманої при народженні. Зазвичай дослідники зауважують, що вищенаведений термін є «парасольковим», який включає, але не обмежується, такими категоріями осіб: чоловіків та жінок з транссексуальним минулим; 2) осіб, які нині ідентифікують себе як транссексуалів; 3) трансгендерів; 4)

трансвеститів; 5) андрогінів, полігендерів, гендерквірів; 6) агендерів; 7) осіб з варіативним гендером; 8) інших осіб, гендерна ідентичність яких не збігається зі стандартним розумінням «жінки» або «чоловіка»[36].

Між наведеними категоріями осіб існують чималі відмінності. Зокрема, **транссексуальні люди** ідентифікують свою гендерну роль як протилежну статі, отриманій при народженні, і прагнуть постійно жити в бажаній гендерній ролі. Доволі часто це супроводжується психічним відторгненням їх первинних та вторинних статевих ознак та прагненням привести власне тіло до бажаної статі. Транссексуальні люди зазвичай мають намір пройти лікування, яке б змінило їх стать (останнє може включати або не включати гормональну терапію чи хірургію) [35].

Чоловіки та жінки з транссексуальним минулим повністю ідентифікують себе з новонабутою статтю і прагнуть бути визнаними відповідно «чоловіками» чи «жінками» без будь-яких посилань на їх попередню стать. До **трансгендерів** належать особи, які постійно живуть у своїй бажаній статі. На відміну від транссексуалів, вони не бажають вдаватись до медичних процедур та заходів, які б стосувались зміни їх фізичних первинних та вторинних статевих ознак [34]. **Трансвестити** – особи, яким подобається носити одяг представників іншої статі протягом певних проміжків часу. При цьому їх почуття ототожнення себе з іншою статтю може варіюватися у доволі широких рамках: від доволі сильних відчуттів того, що вони належать і до іншої статі, до переконання, що переодягання не є критичною частиною їхньої ідентичності. Деякі особи, які вдаються до трансвестизму, можуть звернутися за медичною допомогою для того, щоб завершити свій перехід до іншої статі. Інші ж вдовольняються тим, що продовжують перевдягатись на деякий час до кінця життя.

Терміни **«андроґен»**, **«полігендер»**, **«гендерквір»** є практично тотожними і стосуються тих осіб, які, маючи комбінацію чоловічих і жіночих характеристик, є «гендерно пластичними», мають розмиті межі їх гендерної ідентифікації, гендерного вираження та сексуальної орієнтації. **Агендери** не

мають гендерної ідентичності та відмовляються вважати себе чоловіком або жінкою або ідентифікувати себе з будь-якою іншою статевою роллю. Поняття **«особи з варіативним тендером»** стосуються тих, чий гендер відрізняється від нормативної гендерної ідентичності та ролі статі, отриманої при народженні [37].

Окремо підкреслимо, що від так званих «транс» осіб варто відрізнити так званих «інтерсексуалів». Статус останніх визначається не психологічними особливостями, а залежить від їх біологічних характеристик (генетичних, гормональних та фізичних особливостей), які не є виключно чоловічими чи виключно жіночим, а скоріше є типовим для обох одночасно або не є чітко визначеними. Ці особливості можуть проявлятися як у вторинних статевих ознаках (м'язова маса, розподіл волосся, конституція тіла) так і у первинних статевих ознаках (репродуктивні органи та геніталії; хромосомні структури та гормони). Термін «інтерсекс» замінив термін «гермафродит», який широко використовувався лікарями протягом вісімнадцятого та дев'ятнадцятого століть.

Наразі переважна більшість медиків схильна вважати транссексуальність психічним розладом. Відповідні моделі поведінки внесено до укладеної Всесвітньою організацією охорони здоров'я Міжнародної класифікації хвороб та проблем, пов'язаних зі здоров'ям. Зокрема, у поточній (десятій) версії Класифікації у розділі 5 (Розумові та поведінкові розлади) виділено:

- F65 – розлади гендерної ідентичності, до яких належать транс сексуальність, трансвестизм, порушення гендерної ідентичності дитячого віку та інші розлади гендерної ідентичності
- F66 – розлади сексуальних вподобань, серед яких фетишизм, фетишизм-трансвестизм та множинний розлад сексуальних вподобань [26].

Українське Міністерство охорони здоров'я пропонує стани невідповідності гендерної ідентичності статі, отриманій при народженні, іменувати термінами «гендерна дисфорія» та «гендерна неконформність». Відповідно до Уніфікованого клінічного протоколу первинної, вторинної

(спеціалізованої) та третинної (високоспеціалізованої) медичної допомоги, під гендерною дисфорією варто розуміти дискомфорт або дистрес, що обумовлені розбіжністю між статевою ідентичністю індивіда і статтю, встановленою йому при народженні (і пов'язаною з цим гендерною роллю і/або первинними та вторинними статевими ознаками).

У цьому ж акті зауважують, що гендерну дисфорию варто відрізняти від трансгендерності (гендерної неконформності) – ступеня, в якому статева ідентичність, роль або гендерне самовираження індивіда відрізняється від культурних норм, приписаних особам певної статі. Відчуття гендерної дисфорії притаманне не всім гендерно-неконформні індивідам та не завжди носить перманентний характер [13].

РОЗДІЛ II. МІЖНАРОДНИЙ ТА РЕГІОНАЛЬНИЙ СТАНДАРТ ПРАВ ТРАНССЕКСУАЛЬНИХ ОСІБ

2.1. Міжнародний стандарт прав транссексуальних осіб

Переважає більшість дослідників констатують, що представники «транс» користуються тими ж правами, які належать особам, гендерна ідентичність яких співпадає з біологічною статтю (так звані цисгендери), як на міжнародному, так і на регіональному рівні. Зокрема, у міжнародному розрізі права транссексуалів закріплено у низці резолюцій Генеральної асамблеї ООН «Сексуальна орієнтація та гендерна ідентичність» (A/HRC/RES/17/19 від 17 червня 2011 року, A/HRC/RES/27/32 від 26 вересня 2014 року, A/HRC/RES/32/2 від 30 червня 2016 року), де вказується на неприпустимість дискримінації за ознакою сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності [31]. До того ж, відповідно до Принципів застосування міжнародного права прав людини щодо сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності (так званих Йог'якартських принципів), представникам ЛГБТ-спільноти належать право не зазнавати дискримінації, право на життя, право на особисту безпеку, право на приватність, право на справедливий суд, право не зазнавати жорстокого,

нелюдського ставлення та тортур, право на соціальний захист, на свободу вираження думок та поглядів, на свободу зібрань та асоціацій тощо [30].

Тим не менш, за трансгендерними особами закріплено одне специфічне право – право на **правове визнання** з боку держави. Так, відповідно до статті 3 вже згаданих Йокягартських принципів, кожен має право на визнання перед законом. Особи, які мають різну сексуальну орієнтацію та гендерну ідентичність, повинні мати можливість повноцінно реалізовуватись у всіх аспектах життя. Більше того, право кожної людини самостійно визначати сексуальну орієнтацію і гендерну ідентичність є невід'ємною частиною її особистості і є одним з найпростіших аспектів самовизначення, гідності та свободи.

Йокягартськими принципами також передбачено, що жодна особа не повинна бути зобов'язана до проходження медичних процедур, включаючи хірургічну операцію зі зміни статі, стерилізацію або гормональну терапію. Ці дії також не повинні пред'являтися як обов'язкова вимога щодо правового визнання їх гендерної ідентичності.

Крім того, вищенаведеними принципами визначено низку позитивних зобов'язань держав перед своїми громадянами. Зокрема, держави повинні:

- забезпечити, щоб усі особи були визнані правоздатними в цивільних справах без дискримінації на підставі сексуальної орієнтації або гендерної ідентичності, отримавши рівні права на укладання договорів, а також можливість здійснювати всі правомочності власника майна;
- вжити всіх необхідних законодавчих, адміністративних та інших заходів для того, щоб поважати і юридично визнавати гендерну ідентичність кожної людини, визначену нею особисто;
- вжити всіх необхідних законодавчих, адміністративних та інших заходів для того, щоб всі посвідчення особи, які видаються державою та вказують на стать людини, враховували можливість зміни статі та визначення гендерної ідентичності;

- переконатися, що процедури зміни гендерної ідентичності є ефективними, справедливими та недискримінаційними, і при їх реалізації не здійснюється посягання на гідність та недоторканність приватного життя особи;
- запровадити цільові програми з надання соціальної підтримки всім особам, які зазнають утисків через свою гендерну ідентичність [30].

Дослідники зауважують, що формування та оприлюднення Йогьякартських принципів дозволило виробити єдиний міжнародний стандарт прав транссексуальних осіб [29].

2.2. Регіональний стандарт прав транссексуальних осіб

Регіональний стандарт прав транссексуальних осіб визначається як актами, прийнятими в рамках Європейського Союзу, так і практикою Європейського суду з прав людини. Дослідники вказують на кілька основних аспектів, на яких акцентує європейський стандарт прав транссексуальних осіб.

2.2.1. Недискримінація транссексуалів

Під дискримінацією зазвичай розуміють негативне ставлення, упередженість, насильство, несправедливість і позбавлення певних прав людей з причини їх належності до певної соціальної групи.

Питання протидії дискримінації транссексуальних осіб набули отримали широке висвітлення у актах ЄС. Так, у 1976 році в ЄЕС було прийнято Директиву 76/207/ЕЕС про імплементацію принципу рівного ставлення до чоловіків і жінок щодо доступу до зайнятості, професійного навчання і підвищення кваліфікації та умов праці [20]. Тлумачачи її положення у справі «П. проти С. та місцевої ради Корнуола («P. v S. and Cornwall County Council»), Суд ЄЕС зауважив, що питання гендерної дискримінації неможливо обмежити виключно питаннями дискримінації жінок/чоловіків, не звернувши уваги на захист прав осіб, які змінили стать [27]. У 1989 році Європейський парламент ухвалив Резолюцію «Про дискримінацію транссексуалів», в якій засудив

адміністративні та судові практики, спрямовані на дискримінацію транссексуальних осіб [32].

У 2006 році Європейським парламентом та Радою було ухвалено Директиву 2006/54/ЕС про імплементацію принципу рівних можливостей чоловіків і жінок у сфері працевлаштування та місця проживання (так звана Recast Directive). У п. 3 преамбули цього акту вказано і на неприйнятність практики, коли особа зазнає дискримінації через зміну статі [22]. У Дорожній карті проти гомофобії та дискримінації на ґрунті сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності Європейський парламент наголосив, що трансгендерні особи не повинні зазнавати дискримінації у жодній зі сфер життя, наприклад, при працевлаштування, отриманні освіти, медичних та інших послуг тощо. Крім того, таким особам гарантується право на свободу пересування, сім'ю та громадянство, на свободу зборів та асоціацій та на притулок у разі їх переслідування третіми державами [23].

До того ж, Дорожня карта містить цілу низку позитивних зобов'язань для інституцій ЄС та держав-членів. Зокрема, Комісія повинна забезпечити включення гендерної ідентичності до заборонених підстав дискримінації в будь-якому майбутньому законодавстві щодо рівності та повинна враховувати питання, специфічні для транссексуалів та інтерсексуалів, на всіх відповідних політиках ЄС. У свою чергу, держави-члени повинні забезпечити інформування та підготовку органів, відповідальних за питання рівності та недискримінації, про права та конкретні питання, пов'язані з трансгендерами та інтерсексуалами. Крім того, у Резолюції Європейського парламенту «Про ситуацію щодо фундаментальних прав у Європейському Союзі» міститься окрема вказівка на ініціативу Європейської Комісії працювати в рамках Всесвітньої організації охорони здоров'я з метою вилучення розладів гендерної ідентичності з переліку психічних та поведінкових розладів та забезпечення перекласифікації непатологічних випадків трансгендерності у переговорах щодо 11-ї версії Міжнародної класифікації хвороб та проблем, пов'язаних зі здоров'ям [23].

Питання недискримінації транссексуальних осіб зачіпались також і в практиці ЄСПЛ. У справі «П.В. проти Іспанії» («P.V. v. Spain») заявниця скаржилася на дискримінацію, якої зазнала через зміну статі. Заявниця, народжена чоловіком, вступила у шлюб, в якому її дружина народила сина. У 2002 році подружжя розірвало шлюб. Відповідно до рішення суду, батьки отримали рівні права опіки над дитиною, зокрема, заявниця мала можливість проводити з сином кожні другі вихідні та половину канікул. Тим не менш, у 2004 році колишня дружина заявниці звернулася до суду з вимогою змінити встановлені умови, адже, за її словами, батько дитини перестав приділяти їй увагу. П.В. у цей час саме проходив гормональну терапію для того, щоб стати жінкою. Відтак, національний суд вирішив, що П.В. є емоційно нестабільним, що становить загрозу для дитини та змінив умови опіки над дитиною. Заявниця вважала, що національний суд дискримінував її через трансгендерність. ЄСПЛ констатував відсутність порушення у даному випадку як статті 8, так і статті 14 ЄКПЛ, адже причиною для зміни умов опіки став емоційний стан заявниці, а не зміна нею статі [28].

2.2.2. Право на правове визнання з боку держави

Кожна держава-член Європейського Союзу має власні уявлення про те, яким чином забезпечити недискримінацію та правове визнання транссексуальних осіб – єдиного стандарту на рівні законодавства ЄС з цього приводу не існує. Зазвичай дослідники виділяють три основні групи держав-членів ЄС з огляду на ставлення до транссексуальних осіб:

I. держави, які не вимагають від транссексуальних осіб проходження гормональної терапії чи хірургічного втручання, а вносять відповідні зміни до публічних реєстрів на основі висновку про гендерну дисфору від компетентного органу (Великобританія, Фінляндія);

II. держави, в законодавстві яких відсутні положення, які б врегульовували питання правового визнання транссексуальних осіб [21];

III. держави, які вимагають проходження гормональної терапії чи хірургічного втручання для того, щоб внести зміни до офіційних документів особи. У цих державах особа повинна продемонструвати, що:

- а) дотримується медичних рекомендацій щодо зміни статі;
- б) через хірургічне втручання чи гормональну терапію втратила здатність до дітонародження (стерилізація)
- в) зазнає інших медичних процедур, спрямованих на зміну статі.

Питання правового визнання тісно пов'язані з правом на приватність – на думку заявників, саме воно у першу чергу порушується у випадках, коли транссексуальна особа не має можливості змінити всі офіційні документи, які містять вказівку на її стать. Відтак, особи, які звертались до ЄСПЛ були змушені постійно пояснювати стороннім особам чому їх зовнішній вигляд не відповідає статі, вказаній у документах.

Свою попередню позицію з приводу права на правове визнання ЄСПЛ сформулював у справах «Ріс проти Сполученого Королівства» («Rees v. The United Kingdom») та «Коссі проти Сполученого Королівства» («Cossey v. The United Kingdom»), в яких заявники вимагали внесення змін до книги записів цивільного стану – у вищезгаданих справах Суд зауважив, що порушення права на приватність та права на створення сім'ї не відбулось [17]. Тим не менш, суд відійшов від вищезначеної позиції в одному з найбільш відомих спорів, розглянутих ЄСПЛ у сфері гендерної ідентичності – справі «Б. проти Франції» («B v. France»). Пані Б. вимагала від держави внесення змін до її свідоцтва про народження та до низки інших документів, в яких вказувалась її стать (наприклад, номер INSEE). На національному рівні заявниці було відмовлено в задоволенні її вимоги, адже, на думку Уряду, остання не надала переконливих доказів, які б свідчили, що зміна нею статі є «результатом факторів, що існували до операції, і викликана потребами лікування, а не бажанням заявниці». Проаналізувавши наведені заявницею докази, Суд дійшов висновку, що транссексуальні особи у Франції постійно стикаються з втручанням у свою приватність, адже змушені пояснювати свою ситуацію при працевлаштуванні,

обслуговуванні в банках, при перетині кордону тощо. При цьому заявниця була позбавлена можливості змінити свої ім'я в офіційних документах на те, яке їй подобається – натомість уряд пропонував виключно ті імена, які даються і чоловікам, і жінкам. Відтак, Суд констатував порушення статті 8 ЄКПЛ [18].

Подібні аргументи були також наведені заявницею у справі «Крістін Гудвін проти Сполученого Королівства» («Christine Goodwin v. The United Kingdom» [19]). За її словами, з огляду на те, що процедури правового визнання транссексуальних осіб у Великобританії на момент звернення були відсутні, вона, незважаючи на пережите хірургічне втручання, все ще де-юре вважалась чоловіком. Відтак, за британським законодавством вона була змушена платити соціальні страхові внески до досягнення нею 65 років (хоча жінки зобов'язані робити це до 60 років). Саме тому вона продовжувала платити внески самотужки, без участі роботодавця, щоб уникнути зайвих питань. Крім того, заявниця зберігала той самий номер соціального страхування, що давало роботодавцю потенційну можливість з'ясувати, що вона вже раніше працювала у нього під іншим ім'ям та з іншою статтю. Внаслідок вищенаведених обставин заявниця відчувала приниження. Суд констатував порушення статті 8 ЄКПЛ. Більше того, саме керуючись рішенням у цій справі уряд Великобританії запровадив власну систему правового визнання осіб, які змінили стать.

2.2.3. Право на створення сім'ї

На рівні Європейського Союзу практично не приділяють уваги питанням, пов'язаним із можливістю транссексуальних осіб створювати сім'ю, виступати батьками дітей тощо. Одна з ремарок з цього приводу міститься у Резолюції Європейського парламенту «Про ситуацію щодо фундаментальних прав у Європейському Союзі» - в ній депутати висловлюють жаль з приводу того факту, що в законодавство про правове визнання транссексуалів 14 держав-членів все ще включається обов'язкова вимога про стерилізацію і закликають держав-членів переглянути ці положення, щоб вони повністю поважали право трансгендерів на гідність, тілесну недоторканість та сім'ю [23].

Практика ЄСПЛ, навпаки, багата випадками, коли заявники наполягали, що їх право на створення сім'ї було порушене. ЄСПЛ у 1998 році виніс рішення про те, що особа, яка змінила стать, може одружитися з особою зі статтю, протилежною гендеру, отриманому транссексуалом. Однак у 2002 році Суд відхилив попередню судову практику та заявив, що транссексуали, які перенесли операцію, не позбавлені права одружуватись, оскільки відповідно до закону вони залишаються здатними до укладення шлюбу з людиною їх колишньої протилежної статі [19].

Однак, така можливість не впливає на чинне законодавство про одностатеві шлюби, які в багатьох державах-членах Ради Європи все ще лишаються забороненими. У справі «Шалк та Копф проти Австрії» («Schalk & Kopf v. Austria») Суд не зобов'язує держави забезпечувати право транссексуалів одружуватися на гомосексуальних партнерах [33].

Інше питання стосується юридичного обов'язку одружених транссексуалів до розлучення, щоб держава мала змогу визнати їх нову стать. Це особливо проблематично у державах, які не визнають одностатевий шлюб. Відповідно до вже згадуваних вище Йог'якертських принципів, ніякий статус, такий як шлюб або батьківство, не повинні бути використані для того, щоб запобігти законному визнанню гендерної ідентичності особи. Але це не достатньою мірою відображається в законодавчій практиці держав-членів Ради Європи.

Зокрема, право залишатися одруженими після зміни законної статі у визнається лише у кількох державах-членах (Бельгія, Данія, Естонія, Нідерланди тощо). У Фінляндії та Швеції особа, яка перебуває у шлюбі чи зареєстрованому соціальному одностатевому партнерстві має отримати дозвіл свого партнера та зміну статусу (якщо пара була гетеросексуальною – на перетворення шлюбу на одностатеве партнерство, якщо пара була гомосексуальною – перетворення партнерства на шлюб). У низці інших держав або встановлено правило, що розірвання шлюбу є необхідною умовою

офіційного визнання нової статі, або ж що зміна статі автоматично тягне за собою розірвання шлюбу.

Наприклад, у справі Хемелайнен проти Фінляндії (*Hämäläinen v. Finland*) заявниця, перебуваючи у шлюбі, змінила стать на жіночу. При цьому, остання не мала змоги змінити номер соціального страхування до тих пір, поки не розлучиться або не змінить статус свого шлюбу на соціальне одностатеве партнерство. У такій ситуації заявниця вбачала порушення її права на приватність та права на шлюб. Тим не менш, ЄСПЛ встановив, що порушення статті 12 ЄКПЛ не відбувається [25].

РОЗДІЛ III. ПРАВОВИЙ СТАТУС ТРАНССЕКСУАЛЬНИХ ОСІБ В УКРАЇНІ

Якщо вдатись до аналізу ситуації, яка склалась в Україні з приводу дотримання прав транссексуальних осіб, то можна констатувати, що переважна більшість норм вітчизняного законодавства цієї сфері застаріли. Крім того, доволі часто можна зіткнутись з прогалинами у правовому регулюванні, які створюють стан правової невизначеності.

Наприклад, питання щодо дискримінації транссексуальних осіб обділене увагою вітчизняного законодавця. Зокрема, Законом України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» не визначено ознак, дискримінація за якими є забороненою [2]. У Концепції Державної соціальної програми забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2021 року не згадується про осіб, які змінили стать чи ідентифікують себе з іншим гендером [10]. Один із небагатьох актів, де міститься вказівка про недопустимість дискримінації за ознакою гендерної ідентичності, є Кодекс законів про працю України – останній забороняє порушення принципу рівності прав і можливостей, пряме або непряме обмеження прав працівників залежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, **гендерної ідентичності**, сексуальної орієнтації, етнічного, соціального та

іноземного походження, віку, стану здоров'я, інвалідності, підозри чи наявності захворювання на ВІЛ/СНІД, сімейного та майнового стану, сімейних обов'язків, місця проживання, членства у професійній спілці чи іншому об'єднанні громадян, участі у страйку, звернення або наміру звернення до суду чи інших органів за захистом своїх прав або надання підтримки іншим працівникам у захисті їх прав, за мовними або іншими ознаками, не пов'язаними з характером роботи або умовами її виконання [3].

Стаття 161 КК України передбачає кримінальну відповідальність за умисні дії, спрямовані на розпалювання національної, расової чи релігійної ворожнечі та ненависті, на приниження національної честі та гідності, або образа почуттів громадян у зв'язку з їхніми релігійними переконаннями, а також пряме чи непряме обмеження прав або встановлення прямих чи непрямих привілеїв громадян за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, інвалідності, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками – не вказуючи на заборону дискримінації з огляду на гендерну ідентичність особи. Статтею 67 КК України визначено, що вчинення злочину на ґрунті расової, національної, релігійної ворожнечі чи розбрату або на ґрунті статевої приналежності є обставиною, яка обтяжує покарання. Тим не менш, не визначено що варто вважати «статевою приналежністю» і чи охоплюється цим поняттям нетерпимість до осіб, які мають іншу гендерну ідентичність [4]. У проекті Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо гармонізації законодавства у сфері запобігання та протидії дискримінації із правом Європейського Союзу) також не міститься вказівок на те, що дискримінації за ознакою гендерної ідентичності заборонена [8].

Аналізуючи судову практику можна дійти висновку, що транссексуали, які і представники ЛГБТ спільноти загалом, доволі часто опиняються в обставинах, які не дозволяють повною мірою реалізувати свої права. Наприклад, в ухвалі Одеського апеляційного адміністративного суду № 815/4612/15 від 14 вересня 2015 року констатується, що позивачі - засновник та

голова організаційного комітету «Одеса Прайд-2015» - вимагають переглянути рішення нижчої інстанції про заборону масових зібрань. Тим не менш, апеляційна інстанція залишила рішення без змін, посилаючись на потребу забезпечення суспільної безпеки і на те, що організатори заходу буцімто запізно повідомили органи місцевого самоврядування про проведення заходу [15].

До того ж, спільнота ЛГБТ постійно стає об'єктом агресії з боку окремих громадян. Наприклад, про таке свідчить Ухвала Комунарського районного суду м. Запоріжжя, з якої випливає, що підозрюваний у кримінальному провадженні завдав тілесних ушкоджень учасникам громадського заходу «Фестиваль Рівності» з мотивів нетерпимості [14].

Загалом, можна констатувати, що українське законодавство містить лише фрагментарні згадки про заборону дискримінації за ознакою гендерної ідентичності. Тим не менш, варто пам'ятати, що Угода про асоціацію між Україною та ЄС містить пряму вказівку на те, що сторони зобов'язуються протидіяти дискримінації. Зокрема, у преамбулі Угоди сторони підтверджують свою відданість демократичним принципам, верховенству права, правам людини і основоположним свободам, у тому числі правам осіб, які належать до національних меншин, недискримінації осіб, які належать до меншин, різноманітності, людської гідності тощо [12]. Відтак, пропонуємо розширити сферу застосування терміну «гендерна ідентичність» у законодавстві, спрямованому на протидію дискримінації.

Процедури правового визнання осіб, які здійснили зміну статі, в Україні пов'язане з низкою труднощів. Вперше до цієї проблеми звернулись у 1996 році – саме тоді МОЗ затвердило Порядок обстеження осіб, які потребують зміни (корекції) статевої належності. Цей Порядок передбачав звернення до сексопатолога за місцем проживання особи та проходження обстежень:

- Повного сексологічного обстеження з максимальним підтвердженням даними об'єктивного стану.
- Диференційної діагностики з визначенням гомосексуалізму, психічного захворювання та інших перверзій.

- Стаціонарного психіатричного обстеження на рівні клініки протягом не менш 30 днів з повним психологічним та патопсихологічним обстеженням.
- Ендокринологічного та соматичного обстеження, адекватного для з'ясування протипоказань для ендокринної та хірургічної корекції.
- Динамічного спостереження за особою, яка потребує зміни (корекції) статевої належності, для визначення рівня її соціальної адаптації не менше року та 1 раз у 3 місяці - оцінка стану, об'єктивний опис поведінки на роботі за місцем проживання для виключення асоціальної, делінквентної поведінки, алкоголізму, наркоманії [5].

Порядком обстеження осіб, які потребують зміни (корекції) статевої належності, від 2011 року кількість обстежень була збільшена. Зокрема, відповідно до цього Порядку, особа повинна була пройти:

- Амбулаторне сексологічне обстеження з підтвердженням даних про наявність діагнозу «Трансесексуалізм»;
- Стаціонарне психіатричне обстеження в умовах психіатричної лікарні протягом не менше 30 днів, але не більше 45 днів, з повним психологічним та патопсихологічним обстеженням для підтвердження або виключення діагнозу «Трансесексуалізм»;
- Ендокринологічне та соматичне обстеження, необхідні для з'ясування протипоказань для ендокринної та/або хірургічної зміни (корекції) статі, що включають: результати загальноклінічних аналізів крові, сечі (за останній місяць), біохімії крові, печінкових проб, білкових фракцій, а також цукру крові з цукровим навантаженням результат реакції Вассермана, результати досліджень статевих гормонів, електроенцефалограму, електрокардіограму, результати медико-генетичних та цитогенетичних обстежень та дані рентгенографії черепа у двох проекціях та флюорографії (рентгенографія грудної клітки).

- Динамічне спостереження лікарем-сексопатологом за особою, яка потребує зміни (корекції) статевої належності, для визначення рівня її соціальної адаптації не менше одного року (один раз на три місяці проводиться оцінка стану соціальної адаптації з об'єктивним описом поведінки на роботі та за місцем проживання для виключення асоціальної та делінквентної поведінки) [6].

Крім того, особа, яка змінила стать, мала пройти обов'язкову процедуру стерилізації – таку практику називають неприпустимою переважна більшість правозахисних організацій.

Чинний Порядок гендерної корекції містить зміни, внесені на виконання Плану заходів з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року. Відповідно до цього Порядку, показання до здійснення гендерної корекції поділяються на дві групи:

- Медико-біологічні (є психічний і поведінковий розлад «транссексуалізм» за Міжнародною класифікацією хвороб десятого перегляду);
- Соціально-психологічні (дискомфорт або дистрес, що обумовлені розбіжністю між статевою ідентичністю індивідуума і статтю, встановленою йому при народженні) [7].

Наразі процедура зміни статі проходить у три етапи. На першому з них особа звертається до сімейного лікаря, який направляє її до профільного спеціаліста (психіатра). На другому етапі останній встановлює діагноз, а також з'ясовує наскільки особа потребує психологічної, ендокринологічної та хірургічної допомоги. Третій етап є не обов'язковим і передбачає потенційний перегляд діагнозу. На відміну від попередніх Порядків, чинний встановлює термін спостереження за пацієнтом не менше ніж у два роки.

Відповідно до чинного порядку, хірургічне втручання не є обов'язковим. Тим не менш, лише його проведення є підставою для отримання особою медичного свідоцтва про зміну (корекцію) статевої належності (підставою для правового визнання).

Після отримання такої довідки особа має звернутись до органів РАЦСу для внесення зміни до актового запису про народження. Відтак, на підставі нового актового запису та медичної довідки особа має можливість отримати паспорт, який би відповідав її новій статі. Після цього відбувається зміна всіх решти документів – індивідуального податкового номеру, документів про освіту, посвідчення водія тощо. Наразі процедура обов'язкової стерилізації законодавством не передбачена.

З огляду на процедури правового визнання Україна належить до групи країн, які допускають гендерну корекцію, але при цьому вимагають проходження особою хірургічного втручання. Така практика є доволі поширеною на теренах Ради Європи, тим не менш переважна більшість правозахисних організацій рекомендують переймати досвід таких держав як Великобританія чи Фінляндія, які не вимагають обов'язкового проходження хірургічного втручання для правового визнання зміни статі.

Питання щодо створення сім'ї трансгендерними особами в Україні залишається неврегульованим на законодавчому рівні. Сімейний кодекс не містить жодних посилань на гендерну ідентичність осіб, які вступають у шлюб. Тож, вбачається, що особа, яка пройшла і фізичні, і юридичні процедури зміни статі, може взяти шлюб з особою статі, протилежної до її нинішньої, без жодних обмежень.

Набагато складнішою є ситуація, якщо особа, яка змінила стать, вже перебувала у зареєстрованому шлюбі. Зміна статі одного з подружжя не наведена у якості підстави ні для розірвання шлюбу, ні для визнання його недійсним. У той же час, і Конституція, і Сімейний кодекс визначають шлюб виключно як союз жінки і чоловіка, не допускаючи одностатевого партнерства [11]. О.В. Розгон, аналізуючи дані відносини, вказує, що у Сімейному кодексі України відсутня вимога припинення шлюбу із трансгендерною особою. Якщо до Кодексу будуть внесені положення щодо питання припинення шлюбу в разі зміни статі одним із подружжя, то це може призвести до певного обмеження прав гендерної особи та вимоги про припинення шлюбних відносин [9].

У свою чергу, вважаємо, що обмеження права на шлюб для транссексуальних осіб є неприпустимим і, як неодноразово було доведено у рішеннях ЄСПЛ, становить порушення статті 12 ЄКПЛ. Вбачається, що найкращим виходом з такою ситуації стане створення та закріплення в українському законодавстві інституту соціального партнерства, в яке буде трансформуватись шлюб особи, яка змінила стать.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дозволило зробити ряд висновків теоретичного та практичного характеру, які відображають вирішення завдань відповідно до поставленої мети.

По-перше, було з'ясовано, що поняття «транссексуал» є «парасольковим», і включає у себе цілу низку різноманітних моделей поведінки (трансгендери, трансвестити, агендери, гендерквіри тощо). Загалом під транссексуалами варто розуміти осіб, гендерна ідентичність яких відрізняється від статі, отриманої при народженні повністю чи частково. Наразі транссексуалізм вважають поведінковим розладом, включаючи його до Міжнародної класифікації хвороб та проблем, пов'язаних зі здоров'ям. Українське МОЗ пропонує послуговуватись термінами «гендерна дисфорія» та «гендерна неконформність», характеризуючи стан здоров'я таких осіб.

Варто наголосити, що проблеми дискримінації транссексуальних осіб неодноразово піднімались на міжнародному рівні. Результатом численних обговорень, в яких брали участь як політики, так і науковці, стали так звані Йог'якертські принципи – документ, який на міжнародному рівні закріпив стандарт прав транссексуальних осіб. Аналіз Йог'якертських принципів дає змогу виділити одне специфічне право, яке належить транссексуальним особам – право на визнання їх нової статі чи гендерної ідентичності з боку держави. Остання, у свою чергу, має позитивне зобов'язання закріпити у законодавстві ефективні та прості процедури, за допомогою яких особа може змінити стать де-юре.

Дискусії, які тривають на теренах Ради Європи та Європейського Союзу, спрямовані на вирішення низки питань, які стосуються транссексуалів: правове визнання, недискримінація, право на створення сім'ї, медичне обслуговування тощо. Зокрема, багато уваги приділяється недопущенню дискримінації у сфері працевлаштування, з приводу чого навіть приймаються окремі директиви. У Дорожній карті проти гомофобії та дискримінації на ґрунті сексуальної

орієнтації та гендерної ідентичності Європейський парламент зобов'язав Європейську Комісію запропонувати всім державам-членам включити гендерну ідентичність як заборонену підставу дискримінації до їх національного законодавства. Європейський суд з прав людини доволі часто у випадках звернення заявників-транссексуалів констатував не лише порушення статті 8 ЄКПЛ (право на приватність), а і статті 14 (право не зазнавати дискримінації).

Українське законодавство практично не містить вказівок на гендерну ідентичність як заборонену підставу дискримінації (єдиним винятком є КЗпП України). Дискримінація осіб за ознакою їх гендерної ідентичності не тягне відповідальності ні за КУпАП, ні за КК України. Відтак, пропонуємо викласти диспозицію статті 161 КК України у такій редакції:

«Умисні дії, спрямовані на розпалювання національної, расової, релігійної *чи іншої* ворожнечі та ненависті, на приниження честі та гідності, а також пряме чи непряме обмеження прав або встановлення прямих чи непрямих привілеїв громадян за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, *гендерної ідентичності, сексуальної орієнтації*, інвалідності, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками».

Питання правового визнання транссексуальної особи тісно пов'язане з повагою її права на приватність. Як вже наголошувалось, вітчизняний законодавець встановлює доволі складну та тривалу процедуру зміни статі, яка включає постановку діагнозу, дворічне спостереження за особою, хірургічне втручання, отримання медичного свідоцтва про гендерну корекцію, внесення змін до книги реєстрації актів цивільного стану, замін паспорта на інших документів, в яких вказується стать. При цьому варто підкреслити, що український законодавець вимагає проходження обов'язкового хірургічного втручання. Серед позитивних рис українського законодавства у цій сфері варто відмітити відсутність обов'язкової вимоги про стерилізацію (хоча до недавнього часу вона пред'являлась як обов'язкова умова проходження операції зі зміни статі). Негативною рисою процедури юридичної зміни статі

можна назвати її надзвичайну складність та не централізованість. Додамо, що ЄСПЛ у своїх рішеннях неодноразово підкреслював, що відсутність механізмів юридичної зміни статі у державі становить пряме порушення прав людини.

Право транссексуальних осіб створювати сім'ю залишається невизначеним в багатьох країнах Ради Європи, в тому числі – і в Україні. Загалом, доволі рідко трапляються випадки, коли особи, які офіційно змінили стать, зустрічають перешкоди в реєстрації шлюбу з особою, яка належить до статі протилежної, ніж її новонабута стать. Якщо ж особа вже перебувала у зареєстрованому шлюбі, то такий шлюб або підлягає розірванню, або ж змінює свій статус на соціальне партнерство. Якщо особа перебувала в зареєстрованому партнерстві, вона може або розірвати його, або змінити його статус на шлюб. У державах, де одностатеві партнерства не передбачені законодавством, єдиним виходом залишається розірвання шлюбу. При цьому, ЄСПЛ у своїх рішеннях підкреслював, що відмова держави від запровадження інституту одностатевих шлюбів чи соціальних партнерств у такому випадку не становитиме порушення статті 12 ЄКПЛ. Варто підкреслити, що українське сімейне законодавство взагалі не містить вказівок з цього приводу, що порушує принцип правової визначеності. Існує принаймні два шляхи вирішення цієї проблеми:

1. Внесення поправок до СК України, які б дозволяли розривати шлюби на підставі зміни статі одним із подружжя. Зокрема, частину 1 статті 104 СК можна викласти такій редакції:

«Шлюб припиняється внаслідок смерті одного з подружжя, оголошення його померлим або зміни ним статі, що робить неможливим подальше перебування у шлюбі».

2. Створення інститутів одностатевих шлюбів або соціального партнерства, які дозволять змінювати статус подружжя у разі зміни статі одним із них

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аналітична записка Національного інституту стратегічних досліджень «Стан та проблеми ЛГБТ-руху в Україні» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/1206/>
2. Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» від 06.09.2012 № 5207-VI [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/5207-17>
3. Кодекс законів про працю України від 10.12.1971 № 322-VIII [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/322-08/paran26#n26>
4. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>
5. Наказ МОЗ N 57 від 15.03.96 «Про надання медичної допомоги особам, що потребують зміни (корекції) статевої належності» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z0279-96>
6. Наказ МОЗ від 03.02.2011 N 60 «Про удосконалення надання медичної допомоги особам, які потребують зміни (корекції) статевої належності» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z0241-11>
7. Наказ МОЗ від 05.10.2016 № 1041 «Про встановлення медико-біологічних та соціально-психологічних показань для зміни (корекції) статевої належності та затвердження форми первинної облікової документації й інструкції щодо її заповнення» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z1589-16#n17>
8. Проект закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо гармонізації законодавства у сфері запобігання та протидії дискримінації із правом Європейського Союзу) від 20.11.2015 [Електронний

- ресурс] – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=3501&skl=9
9. Розгон О. В. Порухення сімейних прав трансгендерної особи у контексті доктрини прав людини / О.В. Розгон // Eurasian Academic Research Journal. - 2016. - № 5. – С. 33-47 [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.earj.org/wp-content/uploads/2016/11/2016_05_EARJ.pdf
  10. Розпорядження КМУ «Про затвердження Концепції Державної соціальної програми забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2021 року» від 5 квітня 2017 р. № 229-р [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/229-2017-%D1%80>
  11. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 № 2947-III [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2947-14>
  12. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 27.06.2014 [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/984_011
  13. Уніфікований клінічний протокол первинної, вторинної (спеціалізованої) та третинної (високоспеціалізованої) медичної допомоги «Гендерна дисфорія», затверджений наказом Міністерства охорони здоров'я України від 15.09.2016 № 972 [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://mtd.dec.gov.ua/images/dodatki/2016_972_GenDysfor/2016_972_YKPMG_GenDysfor.pdf
  14. Ухвала Комунаського районного суду м. Запоріжжя №1-кк/333/1452/17 від 13 грудня 2017 року [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/>
  15. Ухвала Одеського апеляційного адміністративного суду № 815/4612/15 від 14 вересня 2015 р [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/>
  16. Gary J. Gates (2011) How many people are lesbian, gay, bisexual, and transgender? The Williams Institute, UCLA School of Law [Electronic source] –

Access mode: <https://williamsinstitute.law.ucla.edu/wp-content/uploads/Gates-How-Many-People-LGBT-Apr-2011.pdf>

17. Case of Rees v. The United Kingdom (Application no. 9532/81) Judgment from 17 October 1986 [Electronic source] – Access mode: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"dmdocnumber":\["695441"\],"itemid":\["001-57564"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{) ; Case of Cossey v. The United Kingdom (Application no. 10843/84) Judgment from 27 September 1990 [Electronic source] – Access mode: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":\["001-57641"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{)

18. Case of B. v. France (57/1990/248/319) Judgment from 24 January 1992 [Electronic source] – Access mode: <http://www.pfc.org.uk/caselaw/B%20vs%20France.pdf>

19. Christine Goodwin v. The United Kingdom, Grand Chamber Judgment from 11 July 2002 [Electronic source] – Access mode: [https://hudoc.echr.coe.int/eng--press#{"itemid":\["003-585597-589247"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng--press#{)

20. Council Directive 76/207/EEC of 9 February 1976 on the implementation of the principle of equal treatment for men and women as regards access to employment, vocational training and promotion, and working conditions [Electronic source] – Access mode: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:31976L0207>

21. Cristina Castagnoli (2010) Transgender Persons' Rights in The EU Member States. Brussels, European Parliament, Policy Department C - Citizens' Rights and Constitutional Affairs [Electronic source] – Access mode: [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/note/join/2010/425621/IPOL-LIBE_NT\(2010\)425621_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/note/join/2010/425621/IPOL-LIBE_NT(2010)425621_EN.pdf)

22. Directive 2006/54/EC of The European Parliament and of The Council of 5 July 2006 on the implementation of the principle of equal opportunities and equal treatment of men and women in matters of employment and occupation (recast) [Electronic source] – Access mode: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32006L0054>

23. European Parliament resolution of 27 February 2014 on the situation of fundamental rights in the European Union (2012) (2013/2078(INI)) [Electronic source] – Access mode: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1516133572923&uri=CELEX:52014IP0173>

24. European Parliament resolution of 4 February 2014 on the EU Roadmap against homophobia and discrimination on grounds of sexual orientation and gender identity (2013/2183(INI)) [Electronic source] – Access mode: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1516133572923&uri=CELEX:52014IP0062>

25. Hämäläinen v. Finland (application no. 37359/09) Judgment from 16 July 2014 [Electronic source] – Access mode: [https://hudoc.echr.coe.int/eng-press#{"itemid":\["003-4821870-5880860"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng-press#{)

26. International Statistical Classification of Diseases and Related Health Problems 10th Revision [Electronic source] – Access mode: <http://apps.who.int/classifications/icd10/browse/2016/en#/F60-F69>

27. P v S and Cornwall County Council (Case C-13/94) Judgment of the Court of 30 April 1996 [Electronic source] – Access mode: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1516136048022&uri=CELEX:61994CJ0013>

28. P.V. v. Spain (application no. 35159/09) Judgment from 30 November 2010 [Electronic source] – Access mode: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":\["003-3353755-3754421"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{)

29. Paula L. Ettelbrick, Alia Trabucco Zerán (2010) The Impact of the Yogyakarta Principles on International Human Rights Law Development [Electronic source] – Access mode: http://ypinaction.org/wp-content/uploads/2016/10/Yogyakarta_Principles_Impact_Tracking_Report.pdf

30. Principles on the application of international human rights law in relation to sexual orientation and gender identity from March 2007 [Electronic source] – Access mode:

http://www.globalprotectioncluster.org/_assets/files/tools_and_guidance/age_gender_diversity/Yogyakarta_Principles_EN.pdf

31. Resolution A/HRC/RES/17/19 adopted by the Human Rights Council «Human rights, sexual orientation and gender identity» from 14 July 2011 [Electronic source] – Access mode: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G11/148/76/PDF/G1114876.pdf?OpenElement>;

Resolution A/HRC/RES/27/32 adopted by the Human Rights Council «Human rights, sexual orientation and gender identity» from 2 October 2014 [Electronic source] – Access mode: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G14/177/32/PDF/G1417732.pdf?OpenElement>;

Resolution A/HRC/RES/32/2 adopted by the Human Rights Council «Protection against violence and discrimination based on sexual orientation and gender identity» from 30 June 2016 [Electronic source] – Access mode: http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/HRC/RES/32/2

32. Resolution on discrimination against transsexuals from 12 September 1989 [Electronic source] – Access mode: [http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:51989IP0016\(02\)&qid=1516555097469](http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:51989IP0016(02)&qid=1516555097469)

33. Schalk and Kopf v. Austria (application no. 30141/04), Judgment from 24 June 2010 [Electronic source] – Access mode: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"tabview":\["document"\],"itemid":\["001-99605"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{)

34. Sellers, Mitchell D. (2011) Discrimination and the Transgender Population: A Description of Local Government Policies that Protect Gender Identity or Expression. Applied Research Projects, Texas State University-San Marcos. Paper 360. P 18

35. Silvan Agius, Christa Tobler (2011) Trans and intersex people: Discrimination on the grounds of sex, gender identity and gender expression, Luxembourg, European Commission [Electronic source] – Access mode: http://ec.europa.eu/justice/discrimination/files/trans_and_intersex_people_web3_en.pdf

36. Spencer A. Rathus, Jeffrey S. Nevid, Lois Fichner-Rathus, Edward S. Herold, Alex McKay (2012) *Human Sexuality in a World of Diversity*, Fourth Canadian Edition, Pearson Education., P. 142, 453 pp.

37. Tarynn M. Witten (2007) *Gender Identity and the Military - Transgender, Transsexual, and Intersexidentified Individuals in the U.S. Armed Forces*. Michael D. Palm Center University of California, Santa Barbara [Electronic source] – Access mode: <http://www.palmcenter.org/wp-content/uploads/2007/05/TransMilitary2007.pdf>